

Jacek Nowakowski

Warszawa

Struktura leksykonu terminologicznego

Sprowadzenie odrębnej dziedziny wiedzy do ograniczonego liczbą 200-250 pojęć pola¹ oznacza maksymalne zawężenie obszarów peryferyjnych w celu określenia jego podstawowej struktury semantycznej, tzn. określenia potencjału systemotwórczego pojęć stanowiących jądro danego pola. W terminografii dawno już wyodrębniono szczególny typ słownika terminologicznego – słownik podstawowy bądź minimum terminologiczne. Korpus takiego słownika stanowią terminy, nacechowane dużą frekwencją, wyrażną wartością systemotwórczą oraz stabilnością tekstową². Potrzeba takich słowników jest oczywista, dlatego też coraz częściej pojawiają się one na rynku księgarskim. Tak np. wydany w Moskwie w roku 1994 słownik terminologii z zakresu logiki pt. „**ДЕФОРТ**”³ (akronim na bazie określenia „**ДЕ**дуктивная **ФОР**мализация содержательных **Теорий**” – **DE**дукcyjna **FOR**malizacja **Teorii** > **DEFORT**) zawiera ok. 400 haseł, z tym że tylko 260 haseł stanowią tytuły mniej lub bardziej szczegółowych artykułów. A przecież logika liczy sobie już 2500 lat. Jeszcze mniej, bo ok. 80 artykułów hasłowych, zawiera *Краткий словарь когнитивных терминов*⁴. Przytoczone przykłady, które wcale nie stanowią wy-

¹ H. Suonuuti, *Guide to Terminology*, Tekniikan Sanastokeskus (The Finnish Centre for Technical Terminology), Helsinki 1997, s. 28.

² В. Дубичинский, *Искусство создания словарей. Конспекты по лексикографии*, ХГПУ, Харьков 1994, с. 48.

³ *Логический словарь ДЕФОРТ*, сост. В. Переверзев, Москва 1994.

⁴ Е. С. Кубрякова [red.], *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва 1996.

jątku w praktyce terminograficznej, potwierdzają tezę o tym, że każda ściśle wyspecjalizowana dziedzina wiedzy ma wyraźnie określone granice pola pojęciowego. Zatem ustalenie właściwej objętości leksykonu specjalnego jako obiektu konstruowania terminologicznego jest pierwszoplanowym zadaniem badacza.

Następna czynność terminologa sprowadza się do charakterystyki leksykonu pod względem rodzajów słownictwa specjalistycznego, stanowiącego jego zawartość, czyli do jego typologicznej charakterystyki. W tym miejscu warto odnotować, iż określenie typu leksykonu terminologicznego jest ważne o tyle, o ile stanowi punkt wyjściowy dla jego analizy systemowej.

W terminoznawstwie mają miejsce różne podejścia do pojęcia systemu. W charakterze rodzajowego funkcjonuje pojęcie 'systematyczność terminologii' bądź 'układ systemowy terminologii'. W zależności od aspektu badań wyróżnia się logiczna oraz lingwistyczna systematyczność terminologii. Zarówno pierwsza, jak i druga są traktowane niejednoznacznie. Systematyczność logiczna jest pojmowana raz jako dokładność podziału wewnętrznego słownictwa specjalistycznego, innym razem jako hierarchiczne stosunki rodzajowe albo też jako hierarchiczne i asocjacyjne relacje wzięte razem. Także systematyczność lingwistyczna jest pojmowana jako formalnie wyrażona spójność jednostek terminologicznych, bądź też jako wzajemna zależność struktury formalnej terminu i typu pojęcia⁵. Oprócz tego, wyróżniają się takie rodzaje wewnątrzsystemowych związków jednostek terminologicznych, jak związki etymologiczne, derywacyjne, semantyczne itp.

W kontekście konstruowania terminologicznego szczególnie produktywnie wydaje się być pojęcie koherencji semantycznej terminologii oraz indeksu koherencji semantycznej. Koherencja semantyczna oznacza obecność wspólnych elementów znaczenia w ramach określonego zbioru terminów, na podstawie których powstaje złożony system relacji semantycznych (tzw. sieci semantyczne), łączących jednostki składowe zbioru w pewną całość⁶. Z kolei, indeks koherencji semantycznej oznacza stosunek liczby relacji semantycznych do ogólnej liczby jednostek terminologicznych.

Pojęcie indeksu kwantytatywnego, zaproponowane przez J. Greenberga w latach sześćdziesiątych, „stanowi gruntowną podstawę do opisu konfronta-

⁵ С. В. Гринев, *Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения (учебное пособие)*, Москва 1998, с. 51.

⁶ Э. Ф. Скороходько, *Семантические сети и некоторые количественные характеристики терминологической лексики*, [в:] *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*, Москва 1970.

tywnego dowolnej pary języków”⁷. W połowie lat siedemdziesiątych zostało ono zaadaptowane w terminoznawstwie⁸. Oczywiście, nic nie stoi na przeszkodzie, żeby znacznie poszerzyć repertuar indeksów jako narzędzi badań poszczególnych leksykonów. Obok indeksu koherencji semantycznej oraz leksykalnej można mówić również o indeksie internacjonalizacji bądź frazeologizacji leksykonu itd. Jednakże w kontekście rozważań na temat typologii leksykonów terminologicznych jako obiektów konstruowania terminologicznego pojęcie indeksu terminologizacji (stosunku ilościowego terminów sensu stricte do innych rodzajów słownictwa specjalistycznego) nabiera szczególnego znaczenia. Zatem spośród wszystkich możliwych indeksów kwantytatywnych, które mogą mieć zastosowanie w badaniach terminologicznych, warto bliżej się przyjrzeć właśnie indeksowi koherencji semantycznej oraz indeksowi terminologizacji

Indeks terminologizacji wskazuje na stopień intelektualizacji technolektu, inaczej mówiąc, na obecność odpowiedniej teorii, ponieważ, jak twierdzą autorzy monografii *Terminoznawstwo: przedmiot, metody, struktura*, „Nie ma terminów bez teorii, nie ma teorii bez terminów”⁹. Maksyma ta brzmi przekonująco, lecz w trakcie konstruowania terminologicznego nie wolno zapominać o tym, że słownictwo specjalistyczne składa się nie tylko z terminów.

Z praktycznego punktu widzenia wystarcza trójstopniowa skala ocen leksykonu pod względem jego terminologizacji, a mianowicie: stopień niższy, średni oraz wyższy. Leksykon o niższym stopniu terminologizacji ma indeks $1/\pm 10$ (przeciętnie na 10 jednostek przypada jeden termin teoretyczny). Jest to typowy wskaźnik dla empirycznych leksykonów technicznych, w ramach których terminy w zasadzie nie tworzą odrębnej teorii, lecz są reprezentami konstrukcji intelektualnych wyższego rzędu. Indeks $1/\pm 7$ charakteryzuje leksykony o średnim stopniu terminologizacji. Jest to wskaźnik właściwy dla empirycznych leksykonów, zbudowanych na podstawie odrębnej spójnej konstrukcji teoretycznej. Leksykon o wyższym stopniu terminologizacji ma indeks $1/\pm 3$. Taki wskaźnik jest właściwy dla teoretycznych leksykonów.

⁷ W. Zmarzer, *Podstawy analizy konfrontatywnej języków pokrewnych (rosyjskiego i polskiego)*, Warszawa 1992, s. 9.

⁸ С. В. Гринев, *Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения (учебное пособие)*, с. 52.

⁹ W. M. Lejczyk, L. Biesieirska, *Terminoznawstwo: przedmiot, metody, struktura*, Białystok 1998, s. 79.

Podane wielkości, oczywiście, są względne i mają sens wyłącznie na etapie wstępnego opracowania materiału faktograficznego jako robocze urządzenie kontrolne, pozwalające w miarę trafnie określić niezbędne techniki konstruowania terminologicznego.

Indeks koherencji semantycznej jest bezpośrednio związany z indeksem terminologizacji, gdyż właśnie terminy są znakami mniej lub bardziej rozbudowanych konstrukcji teoretycznych. Systematyczność stanowi cechę obligatoryjną leksykonu specjalnego. Jest to aksjomat terminologiczny. Problem powstaje, gdy zachodzi konieczność określenia rodzaju systemu na podstawie jego wewnętrznej struktury, czyli na podstawie odpowiedniego pola pojęć. W terminoznawstwie wyróżnia się pola hierarchiczne (hiponimiczne, logiczne), które utrwalają naukową klasyfikację pojęć, oraz pola asocjacyjne (skojarzeniowe). Pole składa się z części centralnej i peryferii. Z kolei, część centralna pola zawiera w swym składzie nazwę pola jako całości (tzw. arcyleksem) oraz jądro, do którego należą najbardziej produktywne jednostki terminologiczne. Stwierdzono, że w procesie zdobywania zawodu główną rolę odgrywają systemowe stosunki logiczne, natomiast w trakcie wykonywania zawodu ważniejsze są relacje skojarzeniowe, które charakteryzują odpowiedni typ myślenia zawodowego¹⁰.

W kontekście zadań konstruowania terminologicznego pojęcie porządku terminologii wydaje się być najbardziej odpowiednim, ponieważ celem głównym tej działalności jest właśnie porządkowanie słownictwa specjalistycznego w obrębie określonego leksykonu. W ramach niniejszej pracy porządkowanie terminologii oznacza ustalenie istotnych dla danego leksykonu zasad taksonomii naukowej oraz określenie zestawu aktywnych związków skojarzeniowych, łączących jednostki terminologiczne w funkcjonalne paradygmaty. Zatem funkcjonalny paradygmat terminologiczny stanowi fragment leksykonu, wyodrębniony na podstawie hierarchicznych i skojarzeniowych związków, łączących pojedyncze wyrazy specjalistyczne w jednostki kognitywne wyższego rzędu. Paradygmaty terminologiczne są jednostkami docelowymi konstruowania terminologicznego. Określenie właściwości funkcjonalnych paradygmatów terminologicznych w obrębie danego leksykonu oznacza jego uporządkowanie.

Z reguły chodzi o ustalenie optymalnego porządku, który umożliwia doskonalenie różnych form komunikacji zawodowej. W literaturze przedmiotu istnieje również pojęcie maksymalnego porządku terminologicznego (*максимальный порядок терминологии*), co w kontekście niniejszych rozważań

¹⁰ С. В. Гринев, *Введение в терминоведение*, Москва 1993, с. 220.

oznaczałoby uwzględnienie wszystkich relacji semantycznych, odnotowanych w obrębie danego leksykonu, oraz mniej precyzyjne pojęcie „porządku średniego” – *средний порядок терминологии*¹¹. Jeśli enigmatyczne określenie *średni* zastąpić sprecyzowanym z pragmatycznego punktu widzenia określeniem *wyjściowy*, to uzyskamy następującą skalę ocen rodzaju uporządkowania leksykonów terminologicznych: porządek wyjściowy, porządek optymalny oraz porządek maksymalny.

Porządek wyjściowy to taki rodzaj systematyczności, który charakteryzuje dany leksykon przed rozpoczęciem działalności w zakresie konstruowania terminologicznego. Teoretycznie można założyć, iż porządek wstępny jednocześnie będzie oznaczał również porządek maksymalny lub optymalny. Niemniej jednak stwierdzenie tego faktu również wymaga zastosowania wszystkich niezbędnych czynności z zakresu konstruowania terminologicznego. W rzeczywistości natomiast każdy realnie funkcjonujący w ciągu kilkunastu lat leksykon musi być poddany pewnym zabiegom, żeby porządek wyjściowy uzyskał status porządku optymalnego bądź maksymalnego.

Pojęcie porządku optymalnego jest nierozzerwalnie związane z pojęciem porządku maksymalnego. W gruncie rzeczy można powiedzieć, że porządek optymalny jest manifestacją terminograficzną porządku maksymalnego, który w całej rozciągłości obowiązuje wyłącznie w bankach terminologicznych. Zatem wielkością poszukiwaną konstruowania terminologicznego jest porządek optymalny. W stosunku do leksykonów dynamicznych określenie porządku optymalnego jest szczególnie ważnym zadaniem, ponieważ jest to wielkość zmienna, wymagająca stałej aktualizacji. Przytoczone twierdzenie zawiera w swej semantyce najistotniejszy bodaj element treści konstruowania terminologicznego, ponieważ jego zadaniem podstawowym jest utrzymanie porządku optymalnego leksykonu specjalnego, funkcjonującego w płaszczyźnie komunikacji zawodowej.

Branżowe słownictwo specjalistyczne stanowi zbiór jednostek leksykalnych, które realizują swój potencjał semantyczny w ramach odpowiednich paradygmatów terminologicznych. Z kolei, paradygmaty występują w charakterze elementów składowych hierarchicznie uporządkowanej superstruktury, która odzwierciedla generalny typ myślenia zawodowego zakodowany w leksykonie. Zatem wyróżniamy trzy poziomy badań słownictwa branżo-

¹¹ Zob.: Э. Ф. Скороходько, *Семантические сети и некоторые количественные характеристики терминологической лексики*, [в:] *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*.

wego: poziom jednostek leksykalnych, poziom paradygmatów terminologicznych oraz poziom superstruktury leksykonu terminologicznego.

O charakterze struktury leksykonu stanowią funkcjonalne paradygmaty terminologiczne, w związku z czym określenie ich repertuaru z uwzględnieniem zarówno ich wewnętrznej organizacji, jak i zewnętrznych związków semantycznych stanowi cel konstruowania terminologicznego. Superstruktura leksykonu natomiast jest pojmowana jako system relacji, łączących poszczególne paradygmaty terminologiczne w obrębie danego słownictwa branżowego, przy czym w ramach superstruktury odrębne paradygmaty występują w postaci arcyleksatów lub *terminatów* (nazwę *termin* w innym zresztą znaczeniu spotkałem w pracy W. Skuinji¹²), kumulujących treść paradygmatu. W ten sposób superstruktura jest to system zależności semantycznych łączących centralne pojęcia funkcjonalnych paradygmatów terminologicznych jako jednostek składowych leksykonu.

Jak wynika z powyższego, leksykon specjalny jako obiekt konstruowania terminologicznego występuje w postaci trójpoziomowej struktury. Sprowadzenie zasobu słownictwa specjalistycznego do granic ściśle określonego leksykonu branżowego odbywa się na niższym poziomie, tzn. na poziomie odrębnych jednostek leksykalnych. Również na poziomie jednostek leksykalnych ma zastosowanie formalnojęzykowa charakterystyka badanego słownictwa.

Na drugim poziomie, czyli na poziomie funkcjonalnych paradygmatów terminologicznych, ustalana jest struktura kognitywna leksykonu tak pod względem wartości systemowej poszczególnych jednostek terminologicznych, jak i poprzez pryzmat struktury paradygmatycznej danego słownictwa branżowego.

Wreszcie na wyższym poziomie, tj. na poziomie superstruktury leksykonu, określa się generalny typ myślenia zawodowego poprzez ustalenie repertuaru podstawowych jednostek kognitywnych oraz zestawu właściwych relacji semantycznych. Superstruktura stanowi fundament leksykonu terminologicznego, bez którego on zamienia się w martwą kolekcję nazw specjalnych, a jednocześnie jest jego ukoronowaniem, do którego prowadzi długa droga doświadczeń zawodowych.

Na niższym poziomie leksykon występuje jako otwarty zbiór jednostek leksykalnych, który w celach badawczych został ograniczony jako tematycznie spójny zasób słownictwa specjalistycznego. Na poziomie funkcjonalnych

¹² В. Скуиня, *Об отношении к частям речи в терминологии и о понятии терминемы*, „Научно-техническая терминология”, № 12, 1998.

paradygmatów terminologicznych stanowi on zamknięty zbiór kognitywnych jednostek wyższego rzędu, których związki semantyczne określają typ superstruktury. Każdy z trzech poziomów analizy leksykonu terminologicznego wyznacza odpowiednią technikę badawczą.

S U M M A R Y

Problems of internal organization of special lexicon are analyzed. As a result of quantitative characteristics, the term of terminological index of special lexicon is defined. The objective method to estimate qualities of cognitive structure of lexicon is helpful to the author to suggest its identification applying the index of semantic coherence. Special lexicon is analyzed on three levels: terminological units, functional terminological paradigms and on the level of suprastructural lexicon.